

Rustam SAMANDAROV,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Email: samandarovr962@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti S.Yuldasheva taqrizi asosida

APPLIKATIV MODELNING ABZATSLARARO MAVQEI

Аннотация

Mazkur maqolada applikativ model va uning abzaslararo bog'lanishdagi roli xususida ayrim fikr mulohazalar yuritilgan. Abzatslararo bog'lanishda har bir abzats maktomatning komponenti sifatida kelib, uning segmenti sanaladi. Zotan mazkur abzatslarning tarkibiy qismlari, boshqacha aytganda, sintaktik derivatsiya operandlari mustaqil abzatslar qolipidagi sintaktik strukturalarni taqozo etadi. Shu sababdan abzats nutqning alohida birligi maqomiga egadir. Bu esa, o'z navbatida, unga nutq birligi sathi maqomini beradi. Raqshanki, sath tushunchasi til hodisalarining diskret xarakteri bilan uzviy bog'liq. Ana shulardan kelib chiqib, abzatslarni ham kezi kelganda makromatnning segmentlari sifatida, ulranning paradigmasini esa mazkur segmentlarning majmuasini tashkil etuvchi vosita sifatida o'rganish mumhim ahamiyat kasb etishini dalillash mumkin.

Kalit so'zlar: sintaktik derivatsiya, applikativ model, matn segmentlari, operand, operator, makromatn.

РОЛЬ АППЛИКАТИВНОЙ МОДЕЛИ В МЕЖАБЗАЦЕВОМ ОТНОШЕНИИ

Аннотация

В этой статье были рассмотрены некоторые аспекты аппликативной модели и ее роли в межабзацевой связи. При межабзацевой связи каждый абзац является компонентом макротекста и считается его сегментом. Уже компоненты этих абзацев, иными словами, операнды синтаксической деривации, требуют синтаксических структур в форме независимых абзацев. По этой причине абзац имеет статус отдельной единицы речи. Это, в свою очередь, придает ему статус уровня речевой единицы. Понятие уровня неразрывно связано с дискретным характером языковых явлений. Исходя из этого, можно утверждать, что абзацы также могут быть изучены как сегменты макроматериала, а парадигма - как инструмент, составляющий комплекс этих сегментов.

Ключевые слова: синтаксическая деривация, аппликативная модель, сегменты текста, операнд, оператор, макротекст.

THE ROLE OF THE APPLICATIVE MODEL IN THE INTER-PARAGRAPH RELATIONSHIP

Annotation

In this article, some aspects of the applicative model and its role in inter-paragraph communication were considered. In the case of inter-paragraph communication, each paragraph is a component of the macrotext and is considered its segment. Already the components of these paragraphs, in other words, the operands of syntactic derivation, require syntactic structures in the form of independent paragraphs. For this reason, a paragraph has the status of a separate unit of speech. This, in turn, gives it the status of a speech unit level. The concept of level is inextricably linked to the discrete nature of linguistic phenomena. Based on this, it can be argued that paragraphs can also be studied as segments of the macromaterial, and the paradigm as a tool that makes up a complex of these segments.

Keywords: syntactic derivation, applicative model, text segments, operand, operator, macrotext.

Kirish. Matn lingvistikasiga bag'ishlangan adabiyotlarda matn shakllanishi mexanizmini tushunish uchun matn kogeziyasini, matn komponentlari bog'lanishining barcha turlarini o'rganish zarurati tug'iladi. Matn bu turli yo'llar bilan uning umumiy kogeziyasi asosida bog'langan til birliklarining, formalarining kontinuumidir. Matn kogeziyasini o'rganish aspektlari sifatida tilshunoslar abzatslar bog'lanishini, ya'ni abzatsning ichki komponentlari bog'lanishini hamda abzatslararo bog'lanishni e'tirof etadilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bunday qarashlar bir qator ishlarda ko'zga tashlanadi (T.I.Gordiyenko, L.N.Mamayeva, V.N.Skibo, I.M.Novitsskaya, V.P.Nikolayeva va boshqalar)[1,2,3,4,5]. Ammo shunday bo'lsa-da, abzatslararo bog'lanish hodisasi yuzasidan yangona bir fikrga kelingani yo'q.

Shuni ham aytish joizki, abzatslararo bog'lanishda har bir abzats maktomatning komponenti sifatida kelib, uning segmenti sanaladi. Zotan mazkur abzatslarning tarkibiy qismlari, boshqacha aytganda, sintaktik derivatsiya operandlari mustaqil abzatslar qolipidagi sintaktik strukturalarni taqozo etadi. Shu sababdan abzats nutqning

alohida birligi maqomiga egadir. Bu esa, o'z navbatida, unga nutq birligi sathi maqomini beradi. Raqshanki, sath tushunchasi til hodisalarining diskret xarakteri bilan uzviy bog'liq [6].

Ana shulardan kelib chiqib, abzatslarni ham kezi kelganda makromatnning segmentlari sifatida, ulranning paradigmasini esa mazkur segmentlarning majmuasini tashkil etuvchi vosita sifatida o'rganish mumhim ahamiyat kasb etishini dalillash mumkin.

Abzatslarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shunda namoyon bo'ladi, ularning sintaktik strukturalari doimiy ravishda bir nechta mustaqil gap va murakkab sintaktik qurilmalarning sintaktik paradigmasidan tashkil topadi. Abzats komponentlarining har birida til birliklarining distributiv munosabati ustuvor ahamiyati kasb etsa, ular bilan abzats o'rtasida esa integrativ munosabat muhim mavqega ega [6]. Ammo bu orqali integrativ munosabat matn sintaktik strukturasi komponentlari - mustaqil abzatslarda kuzatilmaydi degan xulosaga kelib bo'lmaydi. Zotan mustaqil abzatslarda gaplar paradigmasini kuzatar ekanmiz, unda ham integrativ munosabat mavjudligini inkor etish qiyin.

Muhokama. Umuman, abzatslararo munosabatda har bir abzatsning o'zi derivatsiya opearndi bo'lishi bilan birga, alohida olinganda mustaqil derivatni tashkil qilishi izoh talab qilmaydi. Bu vaziyatda abzatslararo munosabat va mustaqil abzats komponentlari operatorlari bir biridan farq qilishi ham tabiiydir. Shu bilan birga, aplikativ model nuqtai nazardan oladigan bo'lsak, ularning aplikatorlari ham bir-biridan farq qiladi. Fikr isboti uchun quyidagi misolga e'tibrimizni qaratamiz:

Hamida kanizga ergashib tolol tomon borar ekan, ipak durra bilan tangib chambar qilingan ikki urim uzun sochlarini yelkasiga tushirdi. Durraning uchi bilan qoshi ustidagi ter rezalarini artdi.

U tolol zinapoyasidan ko'tarilayotganda Xonzoda begim o'rnidan turib, unga tomon yurdi. Hamida bonu uch-turt qadam narida to'xtab kelinlarday egilib ta'zim kildi. Xonzoda begim unga kulimsirab ya'lqinlashdi-da, qo'lberdi. Odatga binoan, Hamida bonu uning qo'lini ikki qo'llab oldiyu, bir tizzasini yerga tirab, bayroqni o'pgandek ixlos bilan o'pdi. Qiz boshini eggan paytda yo'gon qora socharining biri yelkasidan sirg'alib ko'kragiga tushdi. Xonzoda begim ikkinchi qo'li bilan uni belidan quchib sekin tikka turgizdi va zarbof ko'rpachaga taklif qildi (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Keltirilgan misol ikki abzatsdan tashkil topgan bo'lib, mazkur abzatslar bir-biri bilan kontakt bog'lanish asosida birikkan. Buni ikkinchi abzats birinchi abzatsning mazmuniy davomi ekanligidan sezish qiyin emas. Abzatslar semantik ma'nosi markazida esa Hamidabonu so'zi kelib, mazkur so'z makromatn mazmuni doirasida freym sifatida faollashgan. Lekin shunday bo'lsa-da, abzatslararo bog'lanishda sintaktik derivatsiya operatori sifatida biz Hamida bonu so'zini emas, balki ikkinchi abzats boshida kelgan U olmoshini olamiz. Chunki aynan ana shu so'z ikki abzatsni bir-biriga ham semantik, ham sintaktik jihatdan bog'lab, aplikator vazifasini bajararmoqda.

Biroq agar biz har bir abzatsni makromatn tarkibidan chiqarib, ayro tahlil qiladigan bo'lsak, Hamida bonu so'zi har ikkala abzatsning operatori maqomida keladi.

Biroq bu bilan har doim ham birinchi abzatsda operator maqomidagi so'z ikkinchi abzatsda ham operator bo'lib keladi degan fikrga bormaslik kerak. Bunaqa vaziyat faqat faqat kontakt bog'lanishda bo'lishi mumkin. Agar abzatslar o'zaro distant bog'lansa, ikki abzats alohida tahlil qilinganda ikki xil operatorga, demakki ikki xil aplikatorga tayanadi. Ammo abzatslararo bog'lanishning aplikatori bitta bo'ladi. E'tiborimizni quyidagi misolga qaratamiz:

Bog' juda orasta, yulkalarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi.

Lekin bu hammasi Xonzoda begimga juda omonat tuyuladi. Inisi Bobur qonli janglarda barpo etib ketgan ulkan davlat hanuzgacha hind yeriga teran ildiz otolgan emas. Fotihlik qilichining yaralari tezda tuzalmas ekan. Mamlakatning turli o'lkalarida Humoyun va uning inilariga qarshi ketma-ket isyonlar bo'lmokda. Shu xatarli vaziyatda og'a-inilar inoq bo'lish o'rniga bir-birlari bilan chaplashib, hokimiyat talashadilar. Xonzoda begim ularni murosaga keltirolmay qiynaladi. Hozir bog'da o'ttirgan paytida ham, butun xayoli og'a-inilarning nizolaridan beri kelmaydi (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Keltirilgan misolda ikki abzats bog'lanishining guvohi bo'lmoqdamiz. Mazkur abzatslararo munosabatda ikki abzats bir-biri bilan distant (radial) munosabatda bog'langan. Zero, har bir abzatsning semantik markazida ikki xil so'z turganini sezish qiyin emas. Birinchi abzatsda bog', ikkinchisida esa nizolar so'zi freym vazifasida kelayotganini ko'ramiz. Bu esa mazkur so'zlar abzats sintaktik derivatsiyasining operatori maqomida kelganidan dalolat beradi. Aplikativ model nuqtai

nazaridan esa abzats komponentlarini bog'lab turuvchi aplikatorlar ham aynan ana shu ikki so'z ekanligini ta'kidlab o'tish zarur.

Ammo masalaga abzatslararo bog'lanishni hisobga olib yondashadigan bo'lsak, ikki abzatsni bir-biriga sintaktik-semantik jihatdan bog'lab turgan vosita lekin zidlov bog'lovchisi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu bog'lovchi komponenti ikki abzatsdan iborat bo'lgan makromatn sintaktik derivatsiyasining operatori vazifasida kelmoqda. Bir-biriga mazmuniy va sintaktik jihatdan bog'lanib kelgan ikki abzatsning aplikatori vazifasini ham aynan ana shu lekin bog'lovchisi bajararmoqda.

Natijalar. Ta'kidlash joizki, bog'lovchi matn derivatsiyasining eng faol unsurlaridan biri sanaladi. Shuning uchun ham abzatslararo bog'lanishda bog'lovchilar makromatn komponentlarining bir-biriga tirkalishida eng ko'p qo'llaniladigan aplikatorlar sifatida faollik ko'rsatadi. Ularning vositasida matn komponentlarining sintaktik munosabati har qachongidan ko'ra kuchliroq voqelanadi. Zotan bog'lovchi matn orqali ifodalanayotgan voqea-hodisalarning ketma-ket bog'lanishini ta'minlaydi. Bunda birinchi navbatda matn komponentlarining makon va zamondagi bog'lanishi o'z ifodasini topadi. Mazkur hodsida, ishimizning oldingi sahifalarida ham aytib o'tilganidek, kontinuum deyiladi.

Bog'lovchi matn sintaktikderivatsiyasining operatori sanaladi. Uning ishtirokisiz derivatsion jarayon shakllanmaydi. Shu bilan birga u aplikator vazifasini bajaradi:

1.Qiya ochiqdarichada Arslonqulning madrasa sahnida uchibketayotgan azamat gavdasini ko'rdi-da, birdan chuqur«uh» tortdi. Shu sodda yigitning yuragini zaharlaganqahrli, mudhish hayotni qarq'adi. Ko'ksida ishqning muqaddas, toza alangasini yillardan buyon saqlab kelgan bu olijanob, faqir yigitga baxt tiladi. Lekin shuonda u o'z ko'ksida eski dardning kuchli chayqalganini sezdi.

Biroq bu hasad emasdi. Bu chin, samimiy ishq og'rig'i edi. Dil doming nafis husni, xuddi kechagina ko'rgandek, olimning ko'z oldida gavdalandi. Olim o'zini ovutish uchun tokchaga qo'l uzatib, qalin bir kitobni olib, parishon, dardchil varaqladi (Oybek. Navoiy).

2.Mavlono Binoynning ko'zlari allanechuk olayib ketdi. U o'zining najosat bilan tenglanishini kutmagan edi. O'ch olish uchun yana qo'pol hazillar yog'dirdi. Keyin jiddiy bahslashuvga tirishib ko'rdi.

Lekin forstilining go'zalligi, ustunligi haqidagi uning butun dalillari, isbotlari, urinishlari Navoiy mantiqining mustahkam toshlariga urilib, qumday sochilib ketar edi (Oybek. Navoiy).

Keltirilgan misollarning birinchisida matn derivatsiyasining operandlari biroq, ikkinchisida esa lekinbog'lovchilari orqali munosabatga kirishmoqda. Ayni paytda mazkur bog'lovchilar abzatslararo bog'lanishda aplikator funktsiyasini bajararmoqda. Derivatsion jarayon ana shu bog'lovchilar bilan uzviy bog'liq bo'lib ularning ishtirokisiz hosila-derivat shakllanmaydi.

Xulosa. Aplikativ modelning qo'llanish darajasi tillarda turlichadir. Biroq agglyutinativ va flektiv tillarda boshqa til sistemalariga qaraganda mazkur modelning morfologik vositalarga tayanishi yanada aniqroq o'z ifodasini topadi. Xususan, affikslar, bog'lovchi va ko'makchilar bunda o'ta faollik ko'rsatadi. Aplikativ modelning mazmuniy salmog'i qo'shish, yamash, tirkash kabi tushunchalar bilan bog'liq ekan, bunda affikslar, bog'lovchi va ko'makchilarning mavqei katta ekanligi izoh talab qilmaydi.

Mazkur vositalar muayyan so'zlarga, gaplarga, abzatslarga tirkalishi jarayonida o'zidan keyingi ikkinchi, uchinchi va h.k. komponentlarga ham ta'sir etib, ularning gap, murakkab sintaktik qurilma, abzats va abzatsdan katta

makromatnlar tarkibida ham qo'llanishlari uchun imkon shakli kengayishi tushunchasidan ayri holda tasavvur etish yaratadi va buning natijasida sintaktik strukturalarning shakli qiyin.
kengayadi. Shu bois aplikativ modelni sintaktik strukturalar

ADABIYOTLAR

1. Гордиенко Т.И. Абзац в профессиональной книжной речи. Автореферат канд. дис. – М., 1985;
2. Мамаева Н.Л. Абзац в функционально-стилистическом аспекте (на материале английского языка): Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1981. – 27 с.;
3. З.Скибо В.Н. Прагматическая ориентированность текста и передача ее в переводе. М., 1982, вып. 193, с. 121-134.;
4. Новицкая И.М. О двух типах структур связного текста. В кн.: Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. М., 1971, вып. 2, с. 61-67.
5. Николаева Т.М. Лингвистика текста : Современное состояние и перспективы. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978, вып. 8, с. 5-39.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974, 447 с